

*

,
,
,
,
,
,
,
,,

*****

((.))

Copyright © 2013

У статті критично оцінюються перспективи застосування методологічної концепції парадигми Томаса Куна у її авторському варіанті до обґрунтування історії розвитку суспільствознавчих наук і до розуміння генези соціогуманітарного знання загалом. Доведено, що сутнісна відмінність останнього від природничого і технічного унеможливило коректне використання названої концепції до царини соціально-психологічного пізнання, де та, характеризуючись схематичністю змісту, параметричною невизначеністю та умовністю розмежування періодів і фаз розвитку науки, є **рамковою умовою** колективної пізнавальної творчості, відіграє не лише позитивну, а й негативну роль, адже почасти діє як “концептуальна вгамувальна сорочка”, гальмуючи проведення пошукувань нових ділянок психо-соціальної реальності. Водночас парадигма як певний **мета-теоретичний конструкт** – це самобутня форма й одночасно **продуктивний засіб методологування**, причому як філософського, так і конкретно-наукового. І навпаки, не існує парадигм поза методологічно зорієнтованою дослідницькою діяльністю. Тому плідним напрямом розвитку сучасної соціогуманітаристики є розробка у її логіко-предметному форматі методології метапарадигмальних досліджень, а також обґрунтування моделі циклічно-вчинкової динаміки розвитку цієї сфери наукового пізнання.

* Дослідження здійснене у рамках науково-дослідницької теми “Соціогуманітарна мислєдїяльність як методологічна основа соціальної роботи” кафедри соціальної роботи ТНЕУ, затвердженої УкрНПІ на 2009–13 роки (держреєстраційний номер 0109U000042).

Не заперечуючи заслуг Т. Куна (1922–1996) у піонерському опрацюванні концепту “парадигма”, що свого часу (70-ті роки ХХ ст.) дозволило йому аргументувати значущість соціокультурного спричинення процесів формування і розвитку наукових знань (досвід і спосіб мислення науковця, правила і стандарти дослідницьких пошукувань учених одного співтовариства, історичні передумови та особистісні чинники тощо), *критика* його базових тематизмів у нашому методологічному розумінні [див. детально 16–18] стосується принаймні трьох моментів:

по-перше, ані концепт, ані концепція парадигми не можуть бути перенесені із природничо-наукового дискурсу у сферу соціогуманітарного пізнання безпосередньо, себто без їх істотної значеннєво-смыслові трансформації, зважаючи на поліпредметну специфіку та онтофеноменологічні особливості психосоціальної дійсності; більше того, як буде показано далі, не психологія і соціологія не задовольняють *рамкові умови* концепції наукових парадигм, а Кунівська структура парадигми непридатна для пояснення генези соціогуманітарного знання; на жаль, сьогодні у філософії і методології науки, образно кажучи, все перевернуто з ніг на голову;

по-друге, Т. Кун, обмежуючи незбагненні мислєдїяльнісні простори науки та її багатоваріантність розвиткового функціонування стосовно рівнів, форм, методів і засобів раціональності “сукупністю фактів, теорій і методів”, попри евристичність ідейного набору пропонованої ним концепції, все ж зосереджує свою увагу не на теоретичній моделі, а на схемі, яка оперує мінімальним набором понятійно-категорійних засобів (“наука”, “факти”, “парадигма”, “наукова революція”), тоді як ним не з’ясовуються засновки-підстави та епістемологічні підходи утвердження окремої парадигматики, її основні функції та методологічні директивні інваріанти (див. далі); водночас невинувато скромне місце відводиться новій теорії, котра, разом із “сміливими гіпотезами” (К. Поппер) і “науково-дослідницькими програмами” (І. Лакатос), належить до основних форм культурної організації наукових знань; до того ж є підстави говорити про *теоретичні системи і метатеорії* (див. наприклад 4; 11; 14; 16–17; 21), що потребує методологічного переосмислення співвідношення останніх із парадигмою як специфічною соціоформою;

по-третє, у класичному парадигмальному погляді на історію науки невинувато нівелюється вагомість *наукових шкіл* на етапі “нормальної науки”, що певною мірою справедливо стосовно природничих і технічних наук, але неприйнятно для соціогуманітарних; для підтвердження цієї засадничої тези нам довелося спеціально розглянути проблематику минулого, сьогоднішнього і майбутнього *наукової школи* як колективного суб’єкта наукової творчості (див. наступну статтю).

Парадигма – визнана в межах конкретної наукової спільноти система аксіом та критеріїв перевірки і спростування, що або є підґрунтям певних теорій, або за умов їх сумнівності характеризує кризовий стан науки, передусім становить методологічну підставу виявлення загального в унікальному,

формує певний спосіб світобачення. Ось чому озброєний парадигмою дослідник, об'єктивуючи уявлення та артикулюючи погляди наукового співтовариства, нагадує людину в окулярах, крізь які та своєрідно бачить навколишній світ. Іншими словами, парадигма – це і модель наукового пізнання в ту чи іншу культурно-історичну епоху, й окремий часопростір наукової комунікації із чітко заданими правилами і стандартами повсякденного наукового практикування вчених. Ці загальні настановлення називають “правилами-приписами” або “методологічними директивами”. Забезпечуючи узгодженість зусиль учених, вони передують формуванню і розвитку нормальної науки, тобто генезису і спадкоємності у певному напрямі дослідження, є важливими чинниками історико-наукового процесу, адже регулюють пізнавальну творчість, не дають (звісно, якщо вони правильні) науці відхилитися від обраного курсу [13, с. 58–59], уможливають відбір та оцінювання здобутих фактів, удосконалення теорій і методів, критику їх слабких сторін, прорахунків, пояснювальних обмежень.

Як зазначалося нами раніше [17, с. 12–14], концепція Т. Куна *подвійно методологічна*: по-перше, вона постає в лоні методологічного дослідження історико-наукового процесу, обґрунтовуючи парадигмальний погляд на дійсність, парадигмальність історичного шляху науки і парадигмальне самоусвідомлення суб'єкта пізнання як приналежного до дослідницької групи чи колективу; по-друге, сама є формою і засобом методологування, передусім своєрідним інтелектуальним знаряддям структурування історії науки і ключем для пояснення принципів та етапів її розвитку; по-третє, одночасно є рамковою умовою уможливлення колективної творчості науковців, що може бути схарактеризована як *самодостатній концептуальний модуль науки* [див. 18], як поліфункціональна метатеоретична єдність ідей, концептів, принципів, канонів, теорій, цінностей. Та чи інша парадигма або *дисциплінарна матриця* (поняття, що вживається Т. Куном в останніх працях як уточнювальне і більш коректне), повно рефлексується це чи функціонує в напівусвідомленій формі (відповідно у періоди “наукових революцій” чи “нормальної науки”), розвивається у логіко-змістовому форматі певного *методологічного підходу*, хоча й парадигма як спосіб обстоювання конкретних настановлень і правил, зі свого боку, сутнісно уможлиблює так чи інакше здійснюване, також чітко упредметнене, методологування.

Продовжуючи тезу Т. Куна, що “не існує фактів, незалежних від парадигм”, стверджуємо, що *не існує парадигм поза методологічно зорієнтованою дослідницькою діяльністю*, спрямованою на виявлення найприйнятніших способів постановки та раціонального розв'язання наукових проблем. І це природно, адже учений спочатку шукає шлях, бодай ілюзорний, гіпотетичний, і проживає його відкриття як момент пошуку-осягнення істини, а вже потім визначає його норми, цінності, канони, оцінює правильність, істинність чи хибність, помилковість. Інакше кажучи, *те, що вважається парадигмою, спричинене обраною дослідником методологією*,

а тому фундаментальною оцінкою має бути не одна парадигма чи їх самодостатня сукупність, а ієтодологічно обґрунтована типологія чи систематика; причому “дослідження кожної із парадигм потребує застосування адекватної лише їй методологічної настанови” [6, с. 11].

Зазначене вкрай актуально у проекції на соціогуманітарні науки, де специфіка знання безмежно проблематизує ефективність мисленнєво-рефлексивної роботи із концептом “парадигма” чи “дисциплінарна матриця”. Річ у тім, що це знання, на відміну від природничого і технічного, яке тенденційно розвивається шляхом підсумовування, нарощування і циклічного додавання нового до вже відомого в контексті утвердження раціоналістичного світогляду, збагачується і вдосконалюється *методом* його *фільтрації* й уточнення залежно від найактуальніших проблем життєповсякдення людства у форматі соціокультурних каналів, форм і кодів людського практикування. Тому *концепція парадигмального розуміння історії розвитку науки*, запропонована Т. Куном і підтримана його наступниками [див. 2; 3], *не може бути застосована у сфері соціогуманітарної мислєдїяльності*, принаймні у тій її природничо відповідній формі, у якій вона об’єктивована та існує як світоглядно зорієнтована *теоретична модель*. Інакше матимемо явну методологічну помилку, коли онтологічні та епістемологічні засновки не відповідатимуть сутнісно іншому упредметненню й, відповідно, феноменології. У зв’язку із цим Станіслав Гроф слушно зауважує таке: “У будь-якому випадку *парадигми завжди треба розглядати тільки як моделі, а не як остаточні описи реальності*” [3, с. 110]. Відтак “слід пам’ятати про відносну природу будь-якої парадигми – хоч би якою прогресивною вона була чи хоч би як переконливо формулювалася, не треба змішувати її з істиною про реальність” [Там само, с. 106].

І хоч концепцію Томаса Куна В.Л. Абушенко (нар. 1957 р.) називає “піонерською” стосовно уявлення про способи і механізми зміни знаннєвих систем, про циклічний характер “наукових революцій”, які ставлять під сумнів кумулятивну схему накопичення знань [1, с. 393], все ж справедливою є критика її структурних засновків (*рос.* – оснований) відомого російського філософа В.С. Стьопіна (нар. 1934 р.). Адже, незважаючи на чотириланкову структуру парадигми у її другій Кунівській версії (“символічні узагальнення”, взірці розв’язку конкретних задач, метафізичні налаштування і ціннісні наукові настановлення), вони так і залишилися непросвітленими. “Перше, не показано у яких саме зв’язках перебувають виокремлені компоненти парадигми. А відтак, однозначно кажучи, не виявлена її структура. Подруге, до парадигми тут долучені як компоненти, що стосуються глибинних підвалин наукового пошуку, так і форми знання, які зростають на цих підвалинах. Наприклад, до складу “знаково-символічних узагальнень належать математичні формулювання окремих законів науки..., тому виходить, що відкриття будь-якого окремішнього закону має означати зміну парадигми, тобто наукову революцію. Тим самим стирається відмінність

між “нормальною наукою” (еволюційним етапом зростання знань) і науковою революцією. По-третє, виокремлюючи такі компоненти науки, як “метафізичні складові парадигми” і цінності, Кун фіксує їх “остенсивно”, через опис відповідних прикладів, не диференціюючи самих цих компонентів..., причому перші розуміються ним то як філософські ідеї, то як принципи конкретно-наукового характеру...”, тоді як другі лишень контурно позначені, сутнісно для Куна – це “ідеали науки, причому взяті у вельми обмеженому діапазоні – як ідеали пояснення, передбачення і застосування знань” [12, с. 5].

Ще більш нищівну критику Кунівської концепції дає відомий російський методолог Г.Г. Копилов (1956–2006), який у статті 2003 року пише: “...за Томасом Куном, *рух-поступ науки відмірюється зміною парадигм*. Але розплатою за цю лаконічність [відповіді на запитання: “Чим відмірюється розвиток науки”]. – А.Ф.] є повна невизначеність того, що під цим розуміється: Кун має на увазі, що протягом достатньо локальних історичних періодів змінюється “все обличчя” науки: і стандарти доказовості, і цікаві для співтовариства проблеми, і сам тип співтовариства і пануючі типи онтологічних картин, і критерії успішності/неуспішності наукових програм і досягнень (“класична парадигма”, “квантова” і т.п.). При цьому Т. Кун не показує, що саме приводить до зміни однієї парадигми іншою (“криза” означає лише неможливість працювати по-старому), і в цьому значенні *його концепція є рамковою*: вигляд науки змінюється, зафіксувати це можна, а внутрішні механізми можуть бути якими завгодно. Тому вона не співмірна з тими чотирма “ядерними” концепціями розвитку науки, які порівнює І. Лакатош...” (мовиться про *індуктивізм, конвенціоналізм, фальсифікаціоналізм і методологію дослідницьких програм*) [7, с. 115]. Іншими словами, істинне значення поглядів Т. Куна досить скромне: “співтовариства учених щоразу працюють у форматі певної парадигми” [Там само]. Тому природно, що Геннадій Герцонович, обстоюючи *ідею методологічних “революцій” (зсувів)*, які й забезпечують еволюцію науки [див. детально 7], щиро дивується тому факту, що “саме Кун є для сучасних учених (і навіть істориків науки) тим методологом, ім’я якого вони пам’ятають, тоді як праці І. Лакатоша і П. Фойєрабенда (не кажучи вже про К. Поппера, Койре та Агассі) забуті. Та й на відміну від “наукової програми” поняття “парадигма” є загальноновживаним...” [7, с. 122].

Очевидно, що, будучи рамковими умовами пізнання, парадигми відіграють в історії науки складну й неоднозначну роль, по-різному впливаючи на її розвиток. “Однак на певних його стадіях, – пише С. Гроф, – вони діють як концептуальна вгамувальна сорочка – тим, що чинять замах на можливості нових відкриттів і дослідження нових ділянок реальності. В історії науки прогресивна і регресивна функції парадигм немовби чергуються з деяким передбачуванним ритмом” [3 с. 106].

Творчий колектив філософів Київського національного університету імені Тараса Шевченка на чолі із проф. В.І. Ярошовцем (І.В. Бичко, А.К. Бичко,

Г.Є. Аляєв, О.В. Александрова, Г.В. Бокал, Т.П. Кононенко, С.В. Куцєпал, Д.Є. Прокопов та ін.), розвиваючи і змістовно збагачуючи думку В.Г.Ф. Гегеля про “філософію як історію філософії” [6; 203–205], пов’язує еволюцію історико-філософського процесу із *зміною парадигм* як світоглядно відмінних конкретно-історичних уявлень мислителів про реальність у найширшому форматі взаємовідношення – “Людина – Світ”. Саме такі цілісні уявлення охоплюють усе розмаїття філософських ідей, виголошених представниками певної доби. В цьому разі рефлексивне миследіяльне оперування категорійним поняттям “парадигма” – це “передусім знаряддя структуривання історії науки та ключ до пояснення принципів її розвитку” [6, с. 6]; “відповідним чином й *історія філософії* постає як історичний процес упорядкування й упрозорення картини всього існуючого...” [24, с. 65]. Евристичність обстоюваного сучасними українськими філософами *парадигмального підходу* в лоні історико-філософського методологування полягає перш за все в уможливленні аргументованої періодизації зародження, розвитку й багатосистемного постання *філософського знання* як усе більш ґрунтовного осмислення людиною безмежних горизонтів своєї взаємодії зі світом, природою, власним буттям, а його сенс – “у виявленні в минулому філософської думки пануючих парадигм, що, змінюючи одна одну, утворюють цілісний процес – *історію філософії*” [24, с. 67]. Примітно те, що остання, “на відміну від історій розвитку знання в інших наукових галузях, не містить прикладів доконаного спростування або заперечення. Парадигма в контексті історико-філософського дослідження – це зонайперше *підстава виявлення загального в унікальному*. Це комунікативне довкілля автора, сукупність аксіом, що імпліцитно репрезентовані в його творах. Це дійсність конкретно-історичного наукового дискурсу і боротьби між філософськими вченнями, теоріями та концепціями. Це підстава відповідних узагальнень, завдяки яким є смисл говорити про цілісність філософії, зв’язок та спадковість між творчими зусиллями мислителів минулого та сучасності” [6, с. 7].

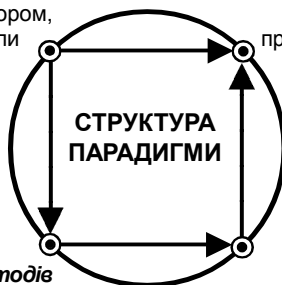
У цьому аналітичному розрізі доводиться наявність в історії людства чотирьох довершених *філософських парадигм*: перша – філософська міфологічна активність людини, друга реалізувалася в контексті середньовічної філософії і надавала пріоритетності духовним процесам над матеріальними, третя набула розвою у рамках новоєвропейської філософії (доба Відродження), започаткувавши філософський модерн із обстоюванням нею моністичних моделей філософування, четверта є здобутком сучасної світової філософії, що об’єднує низку найважливіших у загальнолюдській культурі напрямів її розвитку (позитивістський, прагматичний, екзистенційний та ін.) і знаменує утвердження філософії постмодерну, котра прагне довести сутнісно відмінне від природного порядку просторово-часового функціонування реальності людське історичне буття. Воднораз примітною ознакою сучасної філософської парадигматики є спроба знайти способи згармонування єдності природного і духовного чинників реальності, на що, власне,

спрямовані зусилля *позитивістської* (особливо в неопозитивістському та “аналітичному” варіантах), *прагматистської*, *екзистенційної* та ще кількох інших ліній сучасної світової філософії. Щодо *постмодернізму* як найновішого філософського напрямку, то його парадигмальна приналежність поки що є проблематичною, чітко не визначеною. У цьому інноваційному форматі філософування перспективними є бароково-кордоцентрична програма нового філософського гуманізму і концепція синергетики. Крім того, В.І. Ярошовець і співавтори наголошують, що “втрата тією чи іншою парадигмою панівного становища не є результатом її остаточного заперечення. Темпоральна межа між різними парадигмами є умовою, і принципове значення має не час “кінця чи початку”, а їх послідовність. Лише в кінцевій стадії кожної з парадигм філософського значення можливо висновувати про специфічність філософського змісту кожного з його історичних етапів” [6, с. 7; 24, с. 67, а також 23; 25].

Стосовно соціогуманітарних наук, то у їх розвитку, як відомо, друга половина ХХ століття характеризувалася не тільки вагомим розширенням філософських засад, а й істотним зростанням кількості конкуруючих парадигмальних систем і моделей, кожна з яких знаходила свою нішу культурного утвердження і соціального (у т. ч. професійного) зреалізування, а відтак заявляла про свої епістемологічні інтенції та методологічні потенції повноголосом, стримано, пошепки, або лишень засобами латентного артикулювання своїх творців. За такого специфічного парадигмального накопичення на рубежі століть виникла ситуація явної *парадигмальної надлишковості* і навіть засміченості сфери соціогуманітарного знання, оскільки далеко не всі парадигмальні конструкції відповідали критеріальному набору складових парадигми, причому як виокремлених Т. Куном (*рис.*), так і узагальнених нами на базі новітніх здобутків загальнонаукової методології [див. 11; 14; 16–21]. У будь-якому разі на початку ХХІ століття реально постала проблема методологічного розмежування *парадигм* і *псевдопарадигм*, а у її суперечливому лоні – як один із можливих способів розв’язку – розробки *метапарадигми*, упредметнення якої стосувалося б різноаспектних здобутків чинних парадигмальних підходів, моделей і схем, створених і з різною мірою повноти опрацьованих в історії соціально-психологічної думки [див. 16; 17]. “У сучасних вітчизняних методологічних роботах, – пишуть Т.В. Корнілова і С.Д. Смирнов, – стан психологічної науки оцінюється і як *допарадигмальний* (єдина парадигма ще не створена), і як *мультипарадигмальний*. Останній передбачає принципову множинність психологічних концепцій через багаторівневість психічного і неможливість зведення всіх психологічних реалій до опису, в рамках якогось одного пояснювального принципу. Але поняття кризи продовжує використовуватися, оскільки за ним наявне невдоволення відсутністю єдиної загальнопсихологічної теорії. При цьому важко підсумувати перелік усіх можливих парадигм, посталих у психології... І практично в кожній парадигмі психологія здійснювала набутки на

1 – цілі, настановлення і цінності, обстоювані науковим співтовариством чи науковцем-фундатором, лідером наукової школи

4 – дисциплінарна матриця як приналежність учених до певної дисципліни і система правил організації і здійснення ними професійної наукової діяльності

2 – коло проблем і методів їх розв'язання, у т. ч. загальноприйнятї взірці-схеми вирішення наукових задач і завдань

3 – набори передумов як символічних узагальнень (законів і визначень окремих термінів теорії) і як метафізичних налаштувань, котрі задають спосіб існування універсума та його онтологію

Рис.

Структура парадигми як взаємодоповнення основних параметрів-приписів, що відіграють роль загальних модусів-критеріїв її цілісності і довершеності [11, с. 22; 14, с. 49]

шляху уточнення тих аспектів свого предмета і методу вивчення, котрі не могли бути охоплені рамками іншої (попередньої чи тієї, яка дискутує з нею)” [8, с. 144].

Отже, концепція парадигми, що свого часу обґрунтована Т. Куном, не може бути безпосередньо застосована у сфері соціогуманітарних наук, тому що є *рамковою умовою* організації життєдіяльності наукової сфери, зреалізовує природничий і технічний напрями наукового пізнання, а відтак потребує істотної логіко-змістової переорієнтації, зважаючи на специфіку психологічного знання, становлення якого відбувається не методом їх нарощування і накопичення, а через безперервну проблемно-темагічну фільтрацію, парадигмальний відбір, концептуальне ущільнення і метатеоретичне переформатування. Тому наступне питання за логікою філософського методологування полягає в обґрунтуванні евристичності парадигмальних досліджень і встановленні їх сутнісних ознак у сфері сучасної соціогуманітарної науки.

1. Абушенко В.Л. Знання / В.Л. Абушенко // Новейший философский словарь / сост. и гл. научн. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 392–394.

2. Гроф С. За пределами мозга / Станислав Гроф; пер. с англ. – М.: Изд-во Центр Соцветие, 1992. – 336 с.

3. Гроф С. Структура научных революций / Станислав Гроф // Психология и общество. – 2010. – №2. – С. 105–112.

4. *Гуменюк О.* Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату / Оксана Гуменюк // *Психологія і суспільство.* – 2005. – №4. – С. 70–83.
5. *Гуменюк О.* Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Гуменюк // *Психологія і суспільство.* – 2012. – №1. – С. 47–81.
6. *Історія філософії: [підручник] / за ред. В.І. Ярошовця.* – К.: Вид-поліграф. центр “Київський університет”, 2010. – 927 с.
7. *Копилов Г.* Про природу “наукових революцій” / Геннадій Копилов // *Психологія і суспільство.* – 2010. – №2. – С. 113–127.
8. *Корнилова Т.В.* Методологические основы психологии / Татьяна Васильевна Корнилова, Сергей Дмитриевич Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.; ил. – (Серия “Учебное пособие”).
9. *Кун Т.* Структура научных революций / Томас Кун; пер. с англ. – [2-е изд.] – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
10. *Кун Т.* Структура научных революций / Томас Кун; пер. с англ. / сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 608 с.
11. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація // *Психологія і суспільство: [спецвипуск].* – 2002. – № 3-4. – 292 с.
12. *Стёпин В.С.* Основания науки и их социокультурная размерность / Вячеслав Семёнович Стёпин. – М., 1996. – Режим доступа к статье: <http://philosophy.ru/iphras/library/ruspaper/STIOPIN1.htm>
13. *Філіпенко А.С.* Основи методологічних досліджень: конспект лекцій / Антон Сергійович Філіпенко. – К.: Академвидав, 2004. – 208 с.
14. *Фурман А.В.* Вступ до теорії освітньої діяльності: Курс лекцій / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ІЕСО, 2006. – 86 с.
15. *Фурман А.В.* Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
16. *Фурман А.В.* Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство.* – 2012. – №4. – С. 78–125.
17. *Фурман А.В.* Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / А.В. Фурман. – К.: Інститут політичної і соціальної психології, Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.
18. *Фурман А.В.* Парадигма як предмет методологічного аналізу / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство.* – 2013. – №3. – С. 72–85.
19. *Фурман А.В.* Педагогіка як сфера мислєдєяльності: [наук. вид.] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2010. – 24 с.
20. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.
21. *Фурман А.* Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство.* – 2001. – №3. – С. 105–144; 2002. – №3–4. – С. 20–58.
22. *Щєдровицький Г. П.* Избранные труды / Георгий Петрович Щєдровицький; [ред.-сост. А. А. Пископфель, Л. П. Щєдровицький]. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.
23. *Ярошовець В.* Гуманістичний зміст методології пізнання / Володимир Ярошовець // *Психологія і суспільство.* – 2012. – №4. – С. 9–26.
24. *Ярошовець В.* Методологічна рефлексія історико-філософського процесу / Володимир Ярошовець // *Психологія і суспільство.* – 2010. – №1. – С. 65–88.
25. *Ярошовець В.* Філософія як історія філософії / Володимир Ярошовець // *Психологія і суспільство.* – 2012. – №1. – С. 36–46.